

Katarzyna Jagielska

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0000-0002-9953-5608

Znaczenie wsparcia udzielanego przez nauczycieli w procesie konstruowania karier edukacyjno-zawodowych uczniów

The importance of teacher support in the process of constructing educational and professional careers of students

Ważne obszary badawcze
w pedagogice

Wstęp

Planowanie karier edukacyjno-zawodowych w perspektywie wyzwań współczesnego rynku pracy jest zagadnieniem bardzo ciekawym, a jednocześnie trudnym do zdefiniowania. Różnorodność czynników powiązanych z planowaniem karier edukacyjno-zawodowych, gwarantujących sukces tranzykcji ze szkoły na rynek pracy, i późniejszym realizowaniem kariery zawodowej jednostki w świecie permanentnej zmiany czyni sam proces planowania kariery skomplikowanym i jednocześnie niedającym gwarancji sukcesu. Przyspieszające zmiany społeczne, gospodarcze i technologiczne przyczyniają się do generowania zjawisk nieliniowych. Niejednokrotnie niewielkie, dotychczas pomijalne czynniki przyczyniają się do wielkich, nieoczekiwanych, zaskakujących zmian.

Badania dotyczące planowania/konstruowania karier zawodowych są prowadzone przez wielu badaczy w Polsce (Piorunek, 2004, 2005, 2009, 2011, 2016ab, 2017, 2019, 2021; Cybal-Michalska, 2012, 2013, 2014, 2015, 2017, 2019, 2021; Jakimiuk, 2017; Solarczyk-Ambrozik, 2015, 2018, 2020 i in.). Jak już zostało wspomniane, badanie tego zagadnienia jest istotne

z perspektywy zmian zachodzących na współczesnym rynku pracy. Globalizacja, zmiany gospodarcze oraz szybki rozwój nowoczesnych technologii przekładają się na zmiany społeczne, w tym te dotykające rynku pracy (Roźnowski, 2009, s. 23). Globalizacja powoduje, że działające na polu gospodarczym podmioty konkurują nie tylko z sąsiadami, ale też z osobami i podmiotami gospodarczymi działającymi na obszarze kontynentu czy nawet całego świata. Globalizacja „skraca dystans” pomiędzy różnymi krajami, co czyni pracę możliwą do wykonania na całym świecie. Przemieszczanie się bowiem pomiędzy krajami odbywa się właściwie bez żadnych ograniczeń (Roźnowski, 2009). Proces ten stawia przed młodymi ludźmi nowe wymagania, które w szczególności dotyczą zdobywania nowych kompetencji życiowych pozwalających na rozwój kariery ponad granicami specjalności, zawodów czy lokalnych rynków pracy (Piorunek, 2019, s. 89–90). Wyzwaniem współczesnego rynku pracy jest „technologizacja”. Wykorzystywanie coraz to nowszych rozwiązań technologicznych w miejscu pracy pociąga za sobą konieczność stałej aktualizacji wiedzy i umiejętności pracowników. Zjawisko to wywołuje wśród nich narastające poczucie niepewności, czy w przyszłości sprostają wymaganiom rynku pracy. Wejście na rynek pracy jest trudniejsze niż przed laty (Roźnowski, 2009). Zmiany na nim zachodzące powodują, że rosną wymagania wobec pracownika, co przyczynia się do kreowania zróżnicowanych ścieżek i procesów tranzytacji ze szkoły na rynek pracy, nieciągłości egzystencji przejawiającej się częstą utratą lub zmianą pracy, zawodu, zatrudnienia, miejsca zamieszkania, środowiska kulturowego (Piorunek, 2019, s. 90). Praca ludzka również podlega transformacji, a od pracowników wymagane są ciągle nowe kompetencje (Roźnowski, 2009).

Współczesna młodzież dokonuje wyborów konstruowania ścieżek edukacyjno-zawodowych w sytuacji skrajnej nieprzewidywalności. Ich dokonywanie nie gwarantuje jednak sukcesu na rynku pracy. Postęp technologiczny, wykorzystanie sztucznej inteligencji w pracy powoduje, że praca ludzka jest zastępowana przez maszyny. Zmienia się profil kompetencyjny pracowników, zmieniają się również zawody. Wiedza i umiejętności zdobyte w trakcie edukacji ulegają szybkiej dezaktualizacji i narzucają na młode pokolenie konieczność ciągłego aktualizowania kompetencji. Wyzwania, jakie stawia przed młodymi ludźmi współczesny rynek pracy, przyczyniają się do podjęcia dyskusji o roli szkoły i nauczyciela w procesie edukacji młodego pokolenia (por. Piorunek, 2019).

Koncentrując się na konstruowaniu karier edukacyjno-zawodowych młodego pokolenia, warto zwrócić uwagę na te czynniki, które są bezpośrednio powiązane z tranzycją ze szkoły na rynek pracy. Są to m.in. czynniki wynikające z nierówności

społeczno-edukacyjnych. Analiza literatury przedmiotu prowadzi do wniosku, że przynależność do określonej klasy społecznej oraz określony status ekonomiczny rodziny jest powiązany z sukcesem edukacyjnym i późniejszymi sukcesami zawodowymi jednostki (Dolata, 2008, 2021; Smulczyk, 2019; Szlendak, 2003; Kwiecieński, 1972, 1975, 1980, 1982, 1995, 2002ab, 2009; Szymański, 1973, 1988, 2008, 2010; Smolińska-Theiss, 2003, 2008, 2015; Palska, 2002; Tarkowska, 2002; Nyczaj-Draż, 2009; Piorunek, 2004; Pilch, 2021 i in.). Problemy trancyzji mogą być wywołane takimi czynnikami jak: nepotyzm (Piorunek, 2019), przeedukowanie młodzieży i inflacja formalnych kwalifikacji, nadprodukcja absolwentów szkół wyższych (Piorunek, 2019). Innym czynnikiem jest inflacja dyplomów. Wzrasta rozdział pomiędzy dyplomami słabych i prestiżowych uczelni, co przyczynia się do nierówności edukacyjnych (Piorunek 2019; Gromkowska-Melosik, 2011, 2016).

W obliczu pojawiających się trudności wzrasta konieczność konstruowania elastycznych ścieżek edukacyjno-zawodowych, umiejętności planowania dalszego kształcenia i podnoszenia kwalifikacji zawodowych. Uwzględniając zmiany, z którymi mamy do czynienia na współczesnym rynku pracy, należy na pierwszym miejscu postawić edukację młodzieży do zdobywania określonych kompetencji zawodowych, a nie określonego zawodu. Nie ma bowiem żadnej pewności, że po ukończeniu całego cyklu kształcenia zawód, do którego uczeń jest przygotowywany, będzie nadal wymagał od niego konkretnych, wykorzystywanych do tej pory kompetencji. Istotną rolę w kształtowaniu jednostki, przygotowaniu jej do funkcjonowania na rynku pracy odgrywa szkoła, a w szczególności nauczyciel, który nie tylko powinien odpowiednio wykreować proces nauczania swojego przedmiotu, lecz przede wszystkim inspirować do działania i rozwoju swoich wychowanków. Pojawia się jednak pytanie, w jakim stopniu nauczyciel jest „obecny”, „wspierający”, „inspirujący” do rozwoju i jakie jest jego miejsce w procesie konstruowania karier edukacyjno-zawodowych. Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, jaką rolę w planowaniu karier edukacyjno-zawodowych odgrywa nauczyciel.

Kariera edukacyjno-zawodowa

Rozważania dotyczące planowania ścieżek karier edukacyjno-zawodowych rozpocznę od zdefiniowania podstawowych pojęć, tj. kariery, ścieżki kariery. Wnikliwej analizy etymologii tego słowa dokonała Renata Tomaszewska-Lipiec (2016). Na potrzeby tego artykułu podam tylko kilka definicji. Słowo „kariera”

pochodzi od francuskiego słowa *carrière*, które oznacza tor wyścigowy, bieg (życia). W języku angielskim słowo *career* ma przypisane takie znaczenia jak: „kurs lub ciągły postęp; przejście; prędkość; droga lub ścieżka, którą ktoś przechodzi, oraz pole dla podążania za nieprzerwanymi, następującymi po sobie osiągnięciami” (za: Tomaszewska-Lipiec, 2016, s. 48). W literaturze przedmiotu pojęcie to definiowane jest m.in. jako „wielowymiarowy, indywidualny scenariusz przebiegu życia zawodowego, obejmujący różne aspekty aktywności: zawodowy, psychologiczny, społeczny i życiowy” (Suchar, 2010, s. 11). Według Marka Savickasa kariera to „subiektywna konstrukcja, w ramach której jednostki nadają osobiste znaczenie zdarzeniom z przeszłości, aktualnym doświadczeniom i przyszłym aspiracjom, wplatając je do «tematu życia» (*life theme*) modelującego zawodową sferę życia człowieka” (Savickas, 2011 s. 43, za: Minta, 2010, s. 20). Donald Super określa karierę „polem zdarzeń składających się na życie; sekwencją kolejnych prac zawodowych i innych ról życiowych, których połączenie wyraża poziom zaangażowania danej osoby w pracę w jej ogólnym wzorcu samorozwoju; serią stanowisk, na których otrzymuje wynagrodzenie lub nie, zajmowanych przez daną jednostkę od okresu młodzieńczego do okresu emerytalnego, w której zawód jest tylko jednym z wielu połączeń ról związanych z pracą, takich jak rola ucznia, pracownika czy emeryta, z rolami pozazawodowymi, takimi jak role w rodzinie czy społeczeństwie. O karierze możemy mówić tylko wtedy, gdy ktoś dąży do jej rozwoju; kariery są osobocentryczne” (Super, 1976, s. 4, za: Herr, Cramer, 2001). Magdalena Piorunek (2016, s. 85) określa karierę jako pojęcie niejednoznaczne i wielowymiarowe, traktując ją jako wzór doświadczeń życiowych związanych z pracą. Twierdzi ona, że pojęcie kariery jest „konstruktem temporalnym, odnoszącym się do przebiegu zindywidualizowanego doświadczenia konstruowanego w obiektywnych realiach społeczno-kulturowych, zogniskowanych wokół przejawów aktywności człowieka na rynku pracy (Piorunek, 2016, s. 85). Według Richarda A. Younga i Audrey Collin „kariera może odnosić się do przemieszczania się jednostki w czasie i przestrzeni społecznej, sekwencji wykonywanych zawodów i zajmowanych w trakcie życia zawodowego pozycji, może ogniskować się na styku indywidualnych biografii i społecznych struktur, może być używana jako określony konstrukt w akademickim i zawodowym dyskursie czy też w organizacyjnej i społecznej retoryce” (Young, Collin, 2000 za: Solarczyk-Ambrozik, 2018, s. 50). Pojęcie to może być rozumiane na wiele sposobów, czyli: kariery rozumianej jako rozwój, kariery rozumianej jako zawód, kariery jako sekwencji zawodów w ciągu całego życia czy też kariery jako całościowej sekwencji doświadczeń powiązanych z pracą (Tomaszewska-Lipiec, 2016). Przedstawione powyżej

definicje kariery wskazują na to, że pojęcie to jest wielowymiarowe i można je rozpatrywać w różnych aspektach. Najczęściej jednak jest ono rozpatrywane jako scenariusz, konstrukcja, plan zdarzeń, sekwencja, wzór doświadczeń życiowych. Pojęcie kariery, jej planowania jest zatem kategorią dynamiczną, ulegającą zmianom i odpowiadającą na pojedyncze doświadczenia biograficzne jednostki.

W ostatnich czasach pojęcie to zaczęło ulegać znacznym przeobrażeniom. Wynika to ze zmian, jakie dokonują się we współczesnym świecie. Obecnie nie można mówić o linearnym modelu kariery związanym ze stałością zatrudnienia. Współczesny rynek pracy wymaga od pracownika elastyczności, umiejętności dopasowania się do zmian, wymusza na nim zmiany miejsc pracy. Dynamika owych zmian wymusza na pracowniku wielokierunkowe planowanie karier zawodowych (Jakimiuk, 2017). Przebieg kariery we współczesnym świecie coraz bardziej zależy od realizującej ją osoby, jest swoistą własnością jednostki (Baruch, 2006), powiązaną z aktywną postawą wobec własnego rozwoju i przyjęciem odpowiedzialności za swoje postępowanie (Jakimiuk, 2017). Kariera jest ściśle powiązana z biografią każdej jednostki. Można stwierdzić, że każdy realizuje karierę na swój jedyny, niepowtarzalny sposób, konstruuje swój własny, indywidualny wzór kariery. Wzór ten będzie uwarunkowany doświadczeniami jednostkowymi, zdarzeniami krytycznymi, decyzjami, planami konkretnej jednostki. Jak słusznie zauważa Beata Jakimiuk (2017, s. 84), „kariera nie zakłada sukcesu lub jego braku, pozwala natomiast określić fakty z życia człowieka i ich konsekwencje, jest unikatową sekwencją zawodów i stanowisk, wartości oraz ról odgrywanych przez jednostkę w ciągu jej życia”. Współczesny rynek pracy nie gwarantuje prostych i łatwych ścieżek rozwoju. Główną odpowiedzialnością za konstruowanie karier obaczona jest jednostka, która sama musi podejmować decyzje.

W literaturze przedmiotu można odnaleźć wiele koncepcji dotyczących projektowania karier. Jedną z nich jest teoria rozwoju kariery w cyklu życia opracowana przez Donalda M. Supera (1990, 1995). Zgodnie z nią duże znaczenie w konstruowaniu karier mają zarówno czynniki psychospołeczne, jak i socjologiczno-kulturowe. Kładzie ona również nacisk na łączenie różnych ról społecznych – w tym zawodowych – w pełnym cyklu życia człowieka. Według teorii Supera kariera jest implementacją obrazu siebie kształtowanego przez przyjęte wartości i przejawiane postawy (Jakimiuk, 2017, por. Cybał-Michalska, 2017; Piorunek, 2019). Proces zawodowego rozwoju jednostki dokonuje się w kontekście rozwoju i umacniania obrazu własnej osoby. Jest to wynikiem wzajemnego oddziaływania potencjału psychofizycznego jednostki, jej edukacyjnych doświadczeń oraz treningu społecznego związanego z różnymi rolami społecznymi (Piorunek, 2019).

Według Supera satysfakcja z życia i pracy zależy od stopnia, w jakim jednostka może wykorzystać swoje zdolności, zainteresowania, wartości, potrzeby i zrealizować obraz siebie (Super 1990). Autor uważa również, że „uwarunkowania społeczne, realia kulturowe, specyfika rynku pracy to kontekst konstruowania karier jednostkowych, których ramy wyznaczają determinanty osobiste, psychologiczne i biologiczne” (Piorunek, 2019). Zgodnie z tym modelem planowania kariery w okresie adolescencji młody człowiek skupia się na eksplorowaniu pola zawodowego. Jest to czas krystalizowania się zainteresowań i preferencji życiowych, analizowania możliwości zawodowych, dokonywania wyboru zawodów w obrębie grupy zawodów potencjalnie branych pod uwagę. Magdalena Piorunek, analizując teorię Supera, zauważa: „pasaż dzieciństwo–dorosłość zasadza się na normatywnym kryzysie poszukiwania tożsamości *versus* rozproszenia ról, co wiąże cykl życia rodzinnego i edukacyjno-zawodowego jednostki, stwarzając jej warunki do odgrywania szeregu zróżnicowanych ról społecznych. Poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: *kim jestem?*, pozostaje nierozzerwalnie związane z pytaniem o to, *kim będę w przyszłości?*” (Piorunek, 2017, s. 40–41).

Okres adolescencji jest czasem, kiedy jednostka podejmuje decyzje o swojej przyszłości. Jest to czas wyborów, krystalizowania się planów na przyszłość. To, jakie młodzi ludzie podejmą decyzje, zależy od wielu czynników. Wpływ na nie będą mieć również osoby dla nich znaczące, autorytety. Poszukiwać się ich powinno nie tylko w środowisku rodzinnym, lecz także szkolnym. Mam tu na myśli nauczycieli, wychowawców, osoby, które bezpośrednio oddziałują na uczniów, mogą stać się dla nich inspiracją do konstruowania planów zawodowych.

Rola nauczyciela w budowaniu kariery zawodowej

W planowaniu karier edukacyjno-zawodowych ważną rolę odgrywa nie tylko rodzina, lecz także szkoła. Jest to miejsce nie tylko zdobywania wiedzy i wykształcenia, lecz także takie, które powinno wyrównywać szanse młodych ludzi. Edukacja odgrywa kluczową rolę w globalizującym się świecie. W kontekście potrzeb edukacyjnych globalizującego się świata ważne przesłanie zawiera stwierdzenie Zbigniewa Kwiecińskiego, iż „współczesność nieustannego kryzysu wymaga typu człowieka, który może sprostać trudnym okolicznościom i zadaniom. Człowieka pełnomocnego – o ukształtowanych kompetencjach do formułowania i rozwiązywania nowych, trudnych zadań, mądrego, odpowiedzialnego, współczulnego i zdolnego do solidarnego współdziałania, umięjęcego krytycznie wybierać i osądzać z wielorakich i migotliwych ofert kulturalnych

wedle uniwersalnych wartości i zasad. Ukształtowanie człowieka na miarę złożonych wyzwań współczesności właśnie od edukacji zależy” (Kwieciński, 2000, za: Cybal-Michalska, 2014, s. 374).

Kluczową rolę w edukacji odgrywają nauczyciele. To ich zaangażowanie, wiedza, kreatywność, umiejętność rozbudzania pasji i zainteresowań, osobowość, kierowanie się odpowiednimi wartościami moralnymi dają realną szansę młodym ludziom na osiągnięcie sukcesu w konstruowaniu ścieżek edukacyjno-zawodowych i późniejszej tranzycji ze szkoły na rynek pracy. Jednak, jak zauważa Bohdan Rożnowski, „współcześnie w procesie tym (wejścia ze szkoły na rynek pracy) brakuje osoby wprowadzającej w tajniki nowego życia. Nie pełnią tej roli ani doradca zawodowy, ani nauczyciele, ani nawet rodzice. Ci ostatni wydają się najlepszymi kandydatami do tej roli (Rożnowski, 2009, s. 29). Powstaje zatem pytanie, jaka powinna być rola nauczyciela w procesie edukacji, a w szczególności w konstruowaniu ścieżek edukacyjno-zawodowych.

Analizując przepisy prawa oświatowego, a w szczególności Ustawę z dnia 14 grudnia 2016 roku – Prawo oświatowe (Dz.U. z 2017 r., poz. 59, 949), już w preambule w artykule 1 można odnaleźć zapisy dotyczące tego, co gwarantuje system oświaty w Polsce. Nie sposób przytaczać wszystkich zapisów zawartych w ustawie. Wymienię tylko kilka, które pokazują, że działania podejmowane przez szkołę, a realizowane przez nauczycieli, powinny wspierać uczniów w konstruowaniu ścieżek edukacyjno-zawodowych. Szkoła ma za zadanie indywidualizować proces nauczania, kształtować postawy przedsiębiorcze, rozwijać kreatywność, przygotowywać do wyboru zawodu i kierunku kształcenia, wspierać rozwój zainteresowań i uzdolnień uczniów, rozwijać umiejętności sprawnego posługiwania się technologiami informacyjno-komunikacyjnymi. Akty wykonawcze do ustawy doprecyzowują, w jaki sposób szkoła ma realizować swoje podstawowe funkcje i zadania. Szkoła, zgodnie z przepisami prawa oświatowego, jest nastawiona na indywidualizację nauczania, a zadania na nią nałożone powinny wspierać młodego człowieka w wyborze ścieżek edukacyjno-zawodowych. Wszystkie działania podejmowane przez nauczycieli powinny wspierać uczniów, dopasowywać formy i metody pracy do uczniów. Jak pisze Mirosław J. Szymański, „dobrze funkcjonująca szkoła pełni funkcję kulturotwórczą. Jej absolwenci wyróżniają się w środowisku swą postawą i stylem życia. Dobrze orientują się w świecie wartości i mimo narastającej złożoności świata potrafią dokonywać właściwych wyborów. Mają wysokie kompetencje, a jednocześnie cechuje ich partnerski stosunek i życzliwość wobec wszystkich ludzi” (Szymański, 2008, za: Augustyniak, 2017).

Dobrze funkcjonująca szkoła to miejsce nastawione na ucznia, jego indywidualność, to miejsce, w którym nauczyciele powinni wspierać uczniów w ich rozwoju i rozwijać ich mocne strony. To nie tylko działania edukacyjne, ale również działania wychowawcze, które kształtują młodego człowieka. Niewątpliwie edukacja rozumiana jako „ogół wpływów na jednostki (...) sprzyjających takiemu ich rozwojowi przy wykorzystaniu posiadanych możliwości, aby w maksymalnym stopniu (...) stały się zdolne do aktywnej samorealizacji, niepowtarzalnej i trwałej tożsamości i odrębności, były zdolne do rozwijania własnego JA w toku spełniania «zadań ponadosobistych», poprzez utrzymywanie ciągłości własnego JA w toku spełniania «zadań dalekich»” (Kwieciński, 1995, s. 13–14).

Szkoła to mała społeczność. Miejsce, w którym spotykają się nauczyciele, uczniowie i rodzice. Istotną rolę w kształceniu młodych ludzi odgrywa nauczyciel i jego zaangażowanie w proces edukacji. To on podejmuje wyzwanie związane nie tylko z przekazywaniem wiedzy uczniowi, lecz także z jego wychowaniem, kształtowaniem jej jako jednostki niezależnej, o określonym systemie wartości. Nauczycielowi przypisywanych jest wiele ról. Bardzo szczegółowej analizy ról pełnionych przez nauczyciela dokonali Elżbieta Strutyńska i Maciej Karwowski (2019). Wyróżnili oni rolę: organizatora, mediatora, stymulatora, menedżera, innowatora, konsultanta, współpracownika, obserwatora, refleksyjnego praktyka, badacza, przewodnika i tłumacza (Strutyńska, Karwowski, 2019). Poszczególne role przejawiają się w następujących działaniach:

1. nauczyciel jako **organizator** wyznacza cele i kierunki działania w zakresie uczenia się, wybiera strategię i organizuje pracę z uczniami w ramach danego przedmiotu;
2. nauczyciel jako **mediator** pośredniczy i pomaga uczniom w problemach i trudnościach;
3. nauczyciel jako **stymulator** wspiera motywację uczniów do nauki oraz odkrywa razem z nimi ich zainteresowania;
4. nauczyciel jako **menedżer** ustala reguły i procedury działania w klasie, kreuje sprzyjające uczeniu się środowisko klasy, a także efektywnie nim zarządza;
5. nauczyciel jako **innowator** inspiruje uczniów do nowych poszukiwań i krytycznego oraz twórczego myślenia;
6. nauczyciel jako **konsultant** udziela uczniom porad edukacyjnych;
7. nauczyciel jako **obserwator** wychwytuje, analizuje trudności i problemy uczniów, a następnie pomaga je rozwiązywać, przekazując sugestie w ramach informacji zwrotnej;

8. nauczyciel jako **refleksyjny praktyk** to osoba, która poddaje refleksji własne działania pedagogiczne, co wymaga zdolności do ciągłego sprawdzania i problematyzowania relacji między wiedzą „co” a wiedzą „jak”, a także interpretowania niepowtarzalnych sytuacji edukacyjnych;
9. nauczyciel jako **badacz** koncentruje się na procesie odkrywania, dociekania i usprawniania aktywności poznawczej uczniów, a także badania własnej praktyki;
10. nauczyciel jako **przewodnik** wskazuje cel wędrówki, buduje mosty między uczestnikami procesu edukacyjnego;
11. nauczyciel jako **inspirator** to osoba z jednej strony motywująca uczniów do samodoskonalenia, systematycznej pracy i rozbudzająca u nich aspiracje edukacyjne, z drugiej zaś przygotowująca uczniów do realizacji dalszego kształcenia i pracy zawodowej;
12. nauczyciel jako **tłumacz** umożliwia uczniowi objaśnianie złożoności otaczającego go świata, a także inspiruje go do pełni rozwoju” (Karwowski, Strutyńska, 2019, s. 180–181).

Każdy nauczyciel pełni wiele ról. Patrząc na ich całokształt, można stwierdzić, że rzetelne wywiązywanie się z obowiązków połączone z pasją do wykonywanego zawodu może stać się inspiracją dla wychowanków do wyboru i konstruowania odpowiednich ścieżek edukacyjno- zawodowych. Aby wspierać uczniów w tych wyborach, potrzebujemy zaangażowanych nauczycieli, takich, którzy w procesie edukacji pełnią wszystkie z wymienionych wyżej ról. Nauczyciel ma inspirować do rozwoju. Powinien być osobą wspierającą ucznia w procesie poszukiwania możliwych dróg samorealizacji, urzeczywistniania potencjału. Powinien zatem realizować zadania mieszczące się w rolach stymulatora, innowatora i konsultanta. Ról pełnionych nauczyciela nie można traktować rozłącznie, jeśli mówimy o wspieraniu uczniów w wyborach ścieżek edukacyjno-zawodowych. W świecie płynnej zmiany nauczyciel powinien być kreatorem i innowatorem (por. Strutyńska, Karwowski, 2019). Jak zauważają Strutyńska i Karwowski, „przewaga czynności innowacyjnych w procesie edukacji jest istotna z uwagi na możliwość wprowadzania ucznia w świat samodzielności poznawczej, w którym nauczyciel współuczestniczy w «stawaniu się ucznia». Pokazuje również, że nie sposób sprwadzać kwalifikacji pedagogicznych jedynie do instrumentalności technicznej” (Strutyńska, Karwowski, 2019, s. 181).

Wielość pełnionych przez nauczyciela ról nie gwarantuje mu jednak sukcesu zawodowego. O tym możemy pisać w perspektywie stawania się autorytetem, wzorem osobowym dla ucznia. Jak pisze J.M. Łukasik (2021a, s. 139), „wzory

osobowe mają duży wpływ na formowanie się młodego człowieka (...). Wynika to z rozwojowej potrzeby posiadania wzorca w zakresie formowanego systemu wartości, postaw, zachowań i cech osobowych”. Nauczyciel staje się autorytetem – autorytet nie jest czymś, co mu przysługuje z racji wykonywanego zawodu (Łukasik 2021a, 2021b). We współczesnej szkole obserwuje się kryzys tego zawodu (por. Łukasik, 2021a, 2021b, Jagielska, 2021). Nauczyciel staje się dla uczniów nieobecny w procesie inspirowania do rozwoju, udzielania wsparcia. Szkoła jest miejscem kojarzonym nie z procesem rozwoju człowieka, ale z takim, w którym realizuje się podstawę programową.

Założenia metodologiczne i wyniki badań własnych

Na potrzeby prezentowanego artykułu przeprowadziłam badania i poddałam analizie treści 111 esejów nt. „Moja droga edukacyjna w perspektywie konstruowania kariery zawodowej” napisanych przez studentów krakowskich uczelni. Treści esejów przeanalizowane zostały w celu uzyskania odpowiedzi na pytanie: „Jaką rolę odgrywa nauczyciel w konstruowaniu kariery zawodowej?”. Wykorzystując metodę analizy treści, wyłoniłam dominujące kategorie, które pozwoliły mi ustalić rolę nauczyciela w procesie konstruowania kariery zawodowej.

Dobór próby w podjętych badaniach nie oznaczał „dobierania przypadków i materiałów, lecz dokonywanie wyborów w obrębie przypadków i materiałów” (Flick, 2010, s. 67). Należy zauważyć, że jakościowa orientacja badawcza pozwala odnieść wyniki badań wyłącznie do osób badanych i obliuguje do ostrożnego formułowania wniosków uogólniających. Uzyskane wyniki badań nie mogą stanowić podstawy generalizowania w odniesieniu do całej populacji młodzieży akademickiej.

Analiza treści esejów wskazuje na to, że największy wpływ na wybór ścieżek edukacyjno-zawodowych mają rodzice, w szczególności matka (por. Kwieciński 2002). Wynik ten jest potwierdzeniem wyników dotychczasowych badań dotyczących planowania karier edukacyjno-zawodowych. Wynikiem, który może zaskakiwać, jest rola nauczyciela, jaką ten pełni w kształtowaniu się karier zawodowych. Badani wskazują, że na drodze swojej edukacji spotkali nielicznych nauczycieli, którzy byli dla nich mistrzami, wspierali ich w rozwoju, interesowali się nimi. W wypowiedziach pojawiają się najczęściej słowa: „nieliczni nauczyciele”, „niektórzy nauczyciele”, „nauczyciele nie mieli na mnie pomysłu”, „nauczyciele przedmiotów ścisłych nie potrafili dopasować do mnie skutecznego podejścia”, „nauczyciele bardzo źle prowadzili zajęcia, dlatego musiałem uczyć się

na korepetycję”, „zaledwie kilku okazało się pedagogami z powołaniem i pasją”, „wsparcie otrzymane od nauczycieli było znikome”, „nie było wsparcia od nauczycieli”. Przykładów o negatywnym zabarwieniu pojawia się znacznie więcej. Nauczyciele określani są jako obojętni, pseudomotywujący, nadambitni, robiący na złość itp. Nie oznacza to, że badani tylko w sposób negatywny wypowiadają się o nauczycielach. Przykłady te podają jedynie dlatego, że jeśli nauczyciel pełni tak wiele ważnych i pozytywnych ról, jest osobą, która powinna inspirować do rozwoju, indywidualizować nauczanie, być wyrozumiałą dla uczniów, to obraz nauczyciela niewspierającego nie powinien pojawiać się w wypowiedziach osób będących nadal w procesie edukacji. Tymczasem w procesie tym nauczyciel nie jawi się jako osoba wspierająca, motywująca, inspirująca i stymulująca do rozwoju. To osoba, która ma przekazać wiedzę, zrealizować temat lekcji. Nie podąża za uczniem. Pojawienie się obrazu nauczyciela niewspierającego i niemotywuującego do działania (nawet jeśli są to nieliczne wypowiedzi) wskazuje na kryzys tego zawodu. Szkoła, a tym samym nauczyciel ma wyrównywać szanse i wspierać uczniów w rozwoju.

W analizowanych esejach pojawiają się również nauczyciele mistrzowie, osoby wypełniające wszystkie role, które wyszczególnili Strutyńska i Karwowski. Nauczyciele wspierający zainteresowania najczęściej pojawiają się w wypowiedziach jako osoby motywujące do udziału w konkursach. Nauczyciele inspirujący to tacy, którzy wspierają w rozwoju, są sprawiedliwi i nie tylko uczą, ale również wychowują młodych ludzi, udzielają im wsparcia. Obraz nauczyciela mistrza pojawia się wśród absolwentów szkół muzycznych. Wskazują oni na to, że nauczyciele gry na instrumencie to osoby wspierające i motywujące do dalszego rozwoju i działania.

Przedstawione pokrótce wyniki badań będą szerzej opracowane w kolejnych artykułach naukowych.

Dyskusja i wnioski

Przedstawiona analiza literatury i wstępne wyniki badań są próbą odpowiedzi na pytanie, jaką rolę powinien odgrywać nauczyciel w konstruowaniu karier edukacyjno-zawodowych swoich uczniów. Uczniowie pochodzą z rodzin o różnych kapitałach społeczno-kulturowym i szkoła jest dla nich miejscem wyrównywania szans oraz pokazywania różnych możliwości w dążeniu do realizacji planów zawodowych. Nauczyciel powinien wspierać uczniów w rozwoju, być kreatorem, mistrzem, inspiratorem. Tymczasem jego rola niejednokrotnie

sprowadza się do roli rzemieślnika mającego przekazać uczniom podstawę programową. Nauczyciel niekoniecznie podąża za uczniem, natomiast uczeń musi podążać za treściami, które realizuje nauczyciel. Uczeń w procesie edukacji niejednokrotnie jest anonimowy. Szkoła, pomimo pięknych założeń o indywidualizacji i wspieraniu uczniów w dążeniu do osiągnięcia sukcesu na rynku pracy, nie do końca wywiązuje się ze swojej roli. Nie do końca ze swoich ról wywiązują się też nauczyciele. Myślę, że mamy obecnie kryzys tego zawodu. Może warto byłoby przemyśleć formułę kształcenia przyszłych nauczycieli? Może warto byłoby się zastanowić, czy w przypadku tak ważnego zawodu nie powinno się przywrócić egzaminów wstępnych na studia, tak żeby do zawodu przychodzili najlepsi absolwenci szkół średnich?

Streszczenie: W świecie płynnej zmiany istotne staje się przygotowanie młodych ludzi do wyboru ścieżek karier edukacyjno-zawodowych. Zmieniający się świat wymaga od nich posiadania odpowiednich kompetencji, które pozwolą im odnaleźć się na rynku pracy. Konstruowanie karier edukacyjno-zawodowych jest obecnie zadaniem całożyciowym. Ważną rolę w planowaniu karier powinna odgrywać szkoła i nauczyciel. Niniejszy artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie o rolę nauczyciela w kreowaniu karier, o to, czy jest on osobą wspierającą, motywującą młodych ludzi do rozwoju, czy też nie.

Słowa kluczowe: kariera, kariera edukacyjno-zawodowa, nauczyciel, szkoła

Abstract: In a world of fluid change, it becomes important to prepare young people to choose educational and professional career paths. The changing world requires young people to have the appropriate competences that will allow them to find their way in the labour market. Constructing educational and professional careers is now a lifelong task. School and teacher should play an important role in career planning. This article is an attempt to answer the question about the teacher's role in creating careers, whether he or she is a supportive person, motivating young people to develop or not.

Keywords: career, educational and professional career, teacher, school

Bibliografia

- Augustyniak, J. (2017). Oczekiwania młodzieży wobec współczesnej szkoły. *Szkoła – Zawód – Praca*, 14, 141–152.
- Baruch, Y. (2006). Career Development in Organizations and Beyond: Balancing Traditional and Contemporary Viewpoints. *Human Resource Management Review*, 16, 125–138.
- Cybal-Michalska, A. (2012a). Kariera jako „własność” jednostki – rozważania teoretyczne nad definicyjnym *credo*. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, 1, 193–203.
- Cybal-Michalska, A. (2012b). Rozwój kariery jako proces inwestowania w kapitał kariery. *Studia Edukacyjne*, 22, 201–211.
- Cybal-Michalska, A. (2013a). *Młodzież akademicka a kariera zawodowa*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Cybal-Michalska, A. (2013b). Świat, w którym „kariera robi karierę” – o satysfakcji z kariery i poczuciu zawodowego sukcesu. *Studia Edukacyjne*, 26, 19–38.
- Cybal-Michalska, A. (2014). Szkoła jako kreator proaktywności podmiotu w świecie wielości możliwości. *Studia Pedagogiczne*, 67, 119–128.
- Cybal-Michalska, A. (2015). (Meta)analityczna wartość założeń teorii kariery – przyczynek do dyskusji na temat teorii konstrukcji kariery Marka L. Savickasa. *Studia Poradotwawcze/Journal of Counsellogy*, 4, 52–63.
- Cybal-Michalska, A. (2017). Kariera – systematyzacja perspektyw i założeń teoretycznych [Career: a Systematisation of Perspectives and Theoretical Premises]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, 1(11), 25–37.
- Cybal-Michalska, A. (2019). Młodzież akademicka a świat „bezgranicznych” karier. W: A. Cybal-Michalska (red.), *Młodzież jako przedmiot i podmiot badań pedagogicznych* (s. 77–88). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Cybal-Michalska, A. (2021). Domena kariery i jej złożoność – o potrzebie (meta)analitycznych założeń teorii kariery dla praktyki doradztwa karier. W: S.T. Kwiatkowski (red.), *Współczesne problemy pedagogiki. W kierunku integracji teorii z praktyką*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Dolata, R. (2008). *Szkoła – segregacje – nierówności*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dolata, R. (2021). Nierówności edukacyjne i szkolne segregacje, czyli szkoła publiczna wobec wyzwań spójności społecznej w lokalnym systemie edukacji. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 1(259), 19–53.
- Gromkowska-Melosik, A. (2011). *Edukacja i (nie)równość społeczna kobiet*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Gromkowska-Melosik, A. (2016). Jednostka, neoliberalizm i redukcjonizm edukacji współczesnej [The Individual, Neoliberalism and the Reductionism of Contemporary Education]. *Studia Edukacyjne*, 41, 107–115.
- Hall, D.T. (2002). *Careers In and Out of Organizations*. Thousand Oaks: SAGE Publications.

- Herr, E.L., Cramer, S.H. (2001). Planowanie kariery zawodowej, tłum. E. Nowowiejska-Kubów. W: *Zeszyty Informacyjno-Metodyczne Doradcy Zawodowego*, z. 15. Warszawa: Krajowy Urząd Pracy.
- Jakimiuk, B. (2017). Model realizacji kariery: perspektywa indywidualnych wartości i postaw. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J – Paedagogia–Psychologia*, 2(30), 83–98.
- Kwieciński, Z. (1972). *Funkcjonowanie szkoły w środowisku wiejskim*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kwieciński, Z. (1975). *Środowisko a wyniki pracy szkoły*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kwieciński, Z. (1980). *Drogi szkolne młodzieży a środowisko*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- Kwieciński, Z. (1982). *Konieczność – niepokój – nadzieja*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kwieciński, Z. (1995a). *Socjopatologia edukacji*. Olecko: Trans Humana.
- Kwieciński, Z. (1995b). *Dynamika funkcjonowania szkoły*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kwieciński, Z. (2000). *Tropy, ślady, próby*. Poznań–Olsztyn: Wydawnictwo Edytor.
- Kwieciński, Z. (2002a). *Wykluczenie*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kwieciński, Z. (2002b). *Bezbronni: odpad szkolny na wsi*. Toruń: Wydawnictwo Edytor.
- Kwieciński, Z. (2009). Wolność czy równość? Spory o sprawiedliwość w oświacie. W: A. Męczkowska-Christiansen, P. Mikiewicz (red.), *Idee – Diagnozy – Nadzieje. Szkoła polska a idee równości* (s. 8–11). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Lees, J. (2008). *Jak zapewnić sobie awans. Podręcznik rozwoju kariery*. Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer.
- Łukasik, J.M. (2021a). *Konkursy pamiątkarskie w pedeutologii. Tradycje, tendencje, perspektywy badań*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Łukasik, J.M. (2021). Znaczenie wzoru osobowego nauczyciela w kształtowaniu zawodowym adeptów. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J – Paedagogia–Psychologia*, 34(4), 139–152.
- Minta, J. (2010). *Od aktora do autora. Wspieranie młodzieży w konstruowaniu własnej kariery*. Warszawa: KOWEZiU.
- Nyczaj-Drag, M. (2009). Osiągnięcia szkolne uczniów w kontekście kapitału społecznego rodziny. Analiza porównawcza dwóch równoległych klas pierwszych szkoły podstawowej. W: A. Męczkowska-Christiansen, P. Mikiewicz (red.) *Idee – Diagnozy – Nadzieje. Szkoła polska a idee równości* (s. 103–120). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Palska, H. (2002). *Bieda i dostatek. O nowych stylach życia w Polsce końca lat dziewięćdziesiątych*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.

- Pilch, T. (2021). Dzieci w Polsce. Wymiary ich marginalizacji i opiekuńczej niemocy państwa. W: S.T. Kwiatkowski (red.), *Współczesne problemy pedagogiki. W kierunku integracji teorii z praktyką* (s. 247–270). Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Piorunek, M. (2004). *Projektowanie przyszłości edukacyjno-zawodowej w okresie adolescencji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Piorunek, M. (2005). Młodzież wobec edukacyjno-zawodowej przyszłości – kontekst transformacji kulturowych. W: R. Leppert, Z. Melosik, B. Wojtasik (red.), *Młodzież wobec niegościnniej przyszłości*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.
- Piorunek, M. (2009). *Bieg życia zawodowego człowieka. Kontekst transformacji kulturowych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Piorunek, M. (2011). (Bez)sens planowania przyszłości... Refleksje o adolescencyjnym projektowaniu przyszłości edukacyjno-zawodowej. *Studia Edukacyjne*, 18, 133–150.
- Piorunek, M. (2016a). Biographical Career Patterns: Differentiations and Emergence. Fields of Empirical Exploration. W: J. Guichard, V. Drabik-Podgórna, M. Podgórnny (red.), *Counselling and Dialogue for Sustainable Human Development*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Piorunek, M. (2016b). Kariera według młodych, czyli nowy paradygmat kariery na dysonansowym rynku pracy [A Career According to Young People, or a New Career Paradigm in the Dissonant Labour Market]. *Studia Edukacyjne*, 38, 83–95.
- Piorunek, M. (2017). Kariera w narracjach młodzieży na etapie wczesnej adolescencji [Career in the Narratives of Early Adolescents]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, 1(11), 39–52.
- Piorunek, M. (2019). Młodzież w rynkowej rzeczywistości epoki dyskontynuacji. Konstruowanie kariery edukacyjno-zawodowej jako składnik procesu dorastania. W: A. Cybal-Michalska (red.), *Młodzież jako przedmiot i podmiot badań pedagogicznych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Piorunek, M. (2021). Young People About Career – Career Perception in Adolescence and Early Adulthood. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 2(40), 87–106.
- Piorunek, M., Werner, I. (2017). (Nie)wspierający wychowawca klasy. Realizacja pomocowych aspektów roli nauczyciela z perspektywy gimnazjalistów. W: S.T. Kwiatkowski, D. Walczak (red.), *Kompetencje interpersonalne w pracy współczesnego nauczyciela*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Piorunek, M., Werner, I. (2017). Kompetencje społeczne nauczycieli – diagnoza i pomocowe implikacje [Teachers' Social Competences – Diagnosis and Implications for Assistance]. *Studia Edukacyjne*, 44, 121–142.

- Rożnowski, B. (2009). *Przechodzenie młodzieży z systemu edukacji na rynek pracy w Polsce. Analiza kluczowych pojęć dotyczących rynku pracy u młodzieży*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Savickas, M.L., (2011). Constructing Careers: Actor, Agent and Author. *Journal of Employment Counselling*, 48(4), 179–181.
- Smolińska-Theiss, B. (2014). *Dzieciństwo jako status społeczny. Edukacyjne przywileje dzieci klasy średniej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Smolińska-Theiss, B. (2008). Lepiej urodzeni, lepiej kształceni. W: M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak (red.), *Wychowanie, 4. Pojęcia, procesy, konteksty*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Smolińska-Theiss, B. (2010). Społeczne nierówności i ich wpływ na osiągnięcia szkolne – stary problem ze współczesnej perspektywy. W: J. Surzykiewicz, M. Kulesza (red.), *Ciągłość i zmiana w edukacji szkolnej – społeczne i wychowawcze obszary napięć*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Smolińska-Theiss, B. (2015). Z tradycji badań nad nierównościami edukacyjnymi – od społecznych przyczyn powodzeń i niepowodzeń szkolnych do współczesnych badań nad zróżnicowaniami w oświacie. W: A. Gromkowska-Melosik, M.J. Szymański (red.), *Edukacja i nierówność. Trajektorie sukcesu i marginalizacji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Smulczyk, M. (2019). *Przewyciężenie statusowej determinacji karier szkolnych*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Solarczyk-Ambrozik, E. (2015a). Nowe trendy w teoriach rozwoju karier – implikacje dla poradnictwa kariery. *Studia Edukacyjne*, 35, 21–53.
- Solarczyk-Ambrozik, E. (2015b). Planowanie kariery – zapotrzebowanie na doradztwo zawodowe – polityka i praktyka społeczna. W: J. Pyżalski (red.), *Wychowawcze i społeczno-kulturowe kompetencje współczesnych nauczycieli. Wybrane konteksty* (s. 197–205). Łódź: theQ studio.
- Solarczyk-Ambrozik, E. (2016). Zmiany we wzorach przebiegu karier a całościowe uczenie się. W: E. Solarczyk-Ambrozik (red.), *Doradztwo zawodowe w perspektywie całościowego uczenia się* (s. 31–47). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Solarczyk-Ambrozik, E., Dynamika zmian w obszarze pracy a rozwój studiów kariery [Dynamic Changes in the Work Environment vs. the Development of Career Studies]. *Studia Edukacyjne*, 47, 49–68.
- Solarczyk-Ambrozik, E. (2020). Przeobrażenia pracy i zmiany wzorów przebiegu karier a globalna kultura edukacyjna – kompetencyjny wymiar planowania karier edukacyjno-zawodowych. W: E. Solarczyk-Ambrozik, M. Christoph, R. Konieczna-Woźniak (red.), *Edukacja dorosłych a planowanie karier edukacyjno-zawodowych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

- Strutyńska, E., Karwowski, M. (2019). Kwestionariusz Roli Zawodowej Nauczyciela – założenia teoretyczne i właściwości psychometryczne wstępnej wersji narzędzia. *Educational Studies Review*, 29(2), 177–208.
- Suchar, M. (2010). Modele karier. *Przewidywanie kolejnego kroku*. Warszawa: C.H. Beck.
- Super, D.E. (1957). *The Psychology of Careers*. New York: Harper & Row.
- Super, D.E. (1976). Career Education and the Meanings of Work. W: *Monographs on Career Education*. Washington: U.S. Department of Health, Education, and Welfare, Office of Education.
- Super, D.E. (1990). A Life-Span, Life Space Approach to Career Development. W: D. Brown, L. Brooks (eds.), *Career Choice and Development*, 2nd ed (s. 197–261). San Francisco: Jossey-Bass.
- Super, D.E., Sverko B. (1995). *Life Roles, Values and Careers*. San Francisco: Jossey-Bass Pfeiffer.
- Szlendak, T. (2003). *Zaniedbana piaskownica. Style wychowania małych dzieci a problem nierówności szans edukacyjnych*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Szymański, M.J. (1973). *Środowiskowe uwarunkowania selekcji szkolnych. Z badań warunków kształcenia młodzieży wiejskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szymański, M.J. (1988). *Procesy selekcyjne w szkolnictwie ogólnokształcącym*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szymański, M.J. (2008). Funkcje edukacji szkolnej w zmieniającym się społeczeństwie. W: B. Muchacka, M. Szymański (red.), *Szkoła w świecie współczesnym*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Szymański, M.J. (2010). Współczesne nierówności społeczne a edukacja. W: J.M. Łukasik, I. Nowosad, M.J. Szymański (red.), *Edukacja. Równość czy jakość?* (s. 18–31). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Szymański, M.J. (2015). Nierówności edukacyjne w zmieniającym się społeczeństwie. W: A. Gromkowska-Melosik, M.J. Szymański (red.), *Edukacja i nierówność. Trajektorie sukcesu i marginalizacji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Tarkowska, E. (2002). Czy dziedziczenie biedy? Bariery i szanse edukacyjne młodzieży wiejskiej z gminy Kościelec. W: K. Korzeniewska, E. Tarkowska (red.), *Lata tłuste. Lata chude*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Tomaszewska-Lipiec, R. (2016). Kariera – zdeprecjonowana wartość nowego pokolenia? *Problemy Profesjologii*, 1, 47–61.
- Young, R.A., Collin, A. (2000). Introduction: Framing the Future of Career. W: A. Collin, R.A. Young (eds.), *Future of Career* (s. 1–17). Cambridge: Cambridge University Press.